

Ж. Көпбаева,

филология ғылымдарының кандидаты

МӘТІННІҢ ПСИХОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУ НЫСАНЫ РЕТІНДЕ ЕРЕКШЕЛІГІ

Адам психикасы, оның құпиясы мен мол табиғаты, естелік және ессіздік сияқты т.б. психологиялық философия, психология және әдебиеттану ғалымдарында жан талдау тәсілін тудырып, адам мәселесін тереңдей зерттеуге ден қоя бастады.

Көркем мәтіндер әртүрлі болуына байланысты оларға бір жақты мінездеме беру – өте күрделі мәселе. Мысалы, ғылыми мәтіндерде белгілі бір теорияның қорытындысы, түйіні берілсе, көркем мәтіндер түйсік пен эмоцияның көмегі арқылы адамның сезіміне әсер етуге бағытталады.

Көркем әдеби шығарманың мазмұны өнер әлемін танып қоюмен ғана шектелмейді. Сонымен бірге, ішкі жан дүниенің сарайына, сезім әлеміне өзгерістер ендіріп, қабылданған ақпарат ми жадында сарапталады. Жалпы, адамзат жаратылғаннан бері өзін-өзі тануға деген талпынысы толастаған емес. Адам баласында болатын табиғи, биологиялық, физикалық, психологиялық, сезімдік құбылыстарды әр ғылым өз саласы бойынша зерттейді. Осылардың ішінде әдебиет «адамтану» ғылымы деп есептеліп, адамзаттың «сүю, күйеу үшін, азап шегу үшін жаралған» жұмбаққа толы әлемін жан-жақты зерттейтін пән ретінде танылады [1,192].

Көркем шығарма дәлдігі – адамның ішкі әлемінің, құпия-қалтарыстарының нақты бейнелеуінде. Демек, кейіпкердің ішкі және рухани әлемін, іс-әрекетінің себеп-салдарын көркемдік тұрғыда зерделей зерттеп, жан-жақты тілдік талдаулар жасағанда ғана мәтінді психолінгвистикалық тұрғыда бағалауға болады.

Мәтінді қабылдау арқылы оқырман өзінің парасаты мен эмоциялық жігерлі қасиеттерін дамытып, өзіндік эстетикалық, этикалық позицияларын айқындай түседі. Ойлауға, сезінуге, толғануға тән қасиеттерін жетілдіреді. Осыған байланысты орыс ғалымдары көркем мәтіннің психологиялық жағына баса назар аударып, ерте кезден бастап зерттеу нысандарына айналдырған. Жалпы, орыс тіл біліміндегі мәтіннің көркемдік айшықтарын психолінгвистика

тұрғысынан бағалауға көптеген ғалымдар еңбек етті. Олар көркем мәтінді лингвистика және психикалық жақтан ғылыми түрде зерттеудің қажеттілігін түсінді. Демек, психолінгвистиканың негізгі қызметі - адамның сөйлеу механизмінің құрылысы мен әрекетін белгілі бір мөлшердегі тіл құрылысының көзқарасы негізінде қарастыру. Сондай-ақ психолінгвистикада қабылдаудың рецепторлық ережесіне сүйене отырып, сөйлеушінің қабылдауымен бірге, ақпараттың миға «құйылуының» бір жақты процесі ретінде зерделенген. Орыс ғалымдары рецепторлық теорияға тиісінше сөйлемнің қабылдауын, атап айтқанда, сөйлеуді қозғайтын сөздің, дыбыстың, буынның міндетін іске асыратын белсенді динамикалық процесс ретінде анықтаған. Ғылым саласының объектісі туралы орыс ғалымы А.А.Леонтьев: «Психолінгвистика-тіл құрылымы мен тіл қабілетінің арасындағы қатынас, оның тақырыбы болып табылады. Сөйлеу әрекеті - тұтас сөйлеу механизмін, нақты психолінгвистикалық үйлесімділікті, сөйлем құрамындағы ойды, логиканың қатысуын қарастырды», - деп тұжырым жасаса [2,21], Д.Слобин «Психика тілді игерудің және оны қолданудың негізінде жататын ойлау процесін зерттеуде психология мен лингвистиканың рөлі ерекше», - деп көрсетеді [3,87]. Олай болса, психолінгвистика сөйлемдердің туып, қалыптасып, қабылдауын негізге алады. Демек, лингвистика мен психологияның ортақ пәні-тіл жүйесі болып табылады. Ал тіл –математикалық теория, яғни ақпараттың базалық көзі. Ендеше көру, сезу мүшесі арқылы қабылдаушы алынған ақпаратты ми жадында сараптайды. Ол декодтау процесі арқылы жүзеге асады[3,112]. Бұл үрдісті А.А.Леонтьев «сөйлесім әрекеті» деп атап, қатынас жасау, ойды сыртқа шығару құралы деп есептеген [2;92].

Психологиялық мәселер жөніндегі ойлар мен анализдердің мүмкіндігі ғылыми негізінде жүргізілген зерттеу тәжірбиелерінің нәтижесі көркем мәтінді қабылдауға, түсінуге, сезінуге, сонымен қатар, сөйлеу жүйесінің теориялық тұрғыда қалыптасқандығын көрсетті.

Алайда, бұл ғылым саласының тарихы одақ көлемі мен шет елдерде ғана арнайы зерттеліп, көлемі теориялық проблемелар мен әдіснамалық арналары жайында іргелі талдаулар жасалып, көптеген еңбектер жарық көрді. Олар белгілі орыс ғалымдарының психологтары (Л.С.Выготский, А.А.Леонтьев, А.Р.Лурия, С.Л.Рубенштейн, т.б.) мен лингвистерінің (И.А.Бодэн де Куртене, А.А.Потебня, Л.В.Щерба) еңбектеріндегі алғашқы ойлармен, пікірлермен, тұжырымдармен толығып, кемелдене түсті. Кеңес еліндегі зерттеу жұмыстарының қорытындысы психологиялық негіздер мен лингвистикалық ойларды тоғыстырды. Мәселен, орыс ғалымдары С.Ф.Занько мен Л.А.Андрееваның «Лингвистика және психоллингвистика» деген еңбегінде жете қарастырылады. Сонымен бірге, А.А.Зальевскаяның «Психоллингвистикаға кіріспе», В.П.Беляниннің «Көркем мәтіннің психоллингвистикалық аспектісі», т.б. ғалымдардың еңбектері жарық көре бастады. Аталған еңбектерде:

- мәтінді қабылдау, сезіну бір деңгейдегі процесс еместігі анықталады;

- мәтінді қабылдау барысында сезімге берілген эмоционалды нәзік иірімдер қасиеті, терең ой-толғамдар көрінісі мен сөйлеу жүйесінің элементтері көрініс тапты.

Ғалымдардың жүргізген экспериментальді зерттеулері нәтижесі Ю. А. Сорокиннің «Психоллингвистические аспекты изучения текста» атты еңбегінде жүзеге асты. Онда мәтінді қабылдау процесінің белгісі ретінде реципиенттің ой-санасында қабылданған, сана арқылы сараланған мәтіндегі субъектілік көзқарастармен, көбіне автор ойына қайшы келетін көріністерді сипаттаған. Сондай-ақ мәтінді қабылдау процесінде болатын психологиялық, физиологиялық белгілерді анықтады. Ол бір ғана мәтінді қабылдау процесінде әр реципиенттің өзіндік ерекшелігін, ойлау дәрежесін зерттеуге мүмкіндік береді. [4,198]

Осы зерттеу еңбектерімен қоса, В.П. Беляниннің «Психоллингвистическое аспекты художественного текста» деп аталатын жұмысында мәтіннің құрылымына талдаулар мен қорытындылар жүргізіліп, мәтіннің оқырманға тигізер әсері мен қабылдау әрекетінің ерекшеліктері анықталған. Автор көркем шығармалардан үзінділер көрете отырып, мәтіндердің әрқайсысы белгілі бір эмоциялық мағынада болады. Негізгі мақсат – мәтіннің психоллингвистикалық доминант қызметіндегі сипаты

мен оқырманның мәтінге берген өз бағасын, пікірін, қыбылдауындағы ерекшелігін, таным-түсінігін айқындау екендігін көрсетеді. [5;98]

Мәтіннің өзіндік ерекшеліктерін екшелеу М.В. Аралов, А.А. Поликарпов, М.А. Морусенко, Ю.А. Тулдаева еңбектерінен көрініс тапты. Бұл жұмыстарда көркем мәтіннің жаңа қырлары айқындала түсті. Яғни белгілі бір шығарманы специорикалық тұрғыда анықтау аздық етті. Оның аса күрделі әрі көп қатпарлы сырларына психологиялық жағынан баға берілуі жетіспей жатты. Сондықтан да зерттеуші ғалымдар көркем мәтіндегі лингвистикалық зерттеулердің қатарына тек тілдік тұрғыда жүргізілген талдаулармен шектелмей, оған қоса қажетті деңгейде психологиялық негізде қарастыру, бағалау қажеттілігі туындады. Демек, орыс ғалымдарының зерттеу нәтижелерінде тек бір психология ғылымының адамның ішкі және жан дүниесіндегі қалыптасу әрекеті айқындалса, бұл құбылыста мәтін табиғатынан көрініс тапты. Яғни мәтінге жүргізілген лингвистикалық және психологиялық зерттеулер адамның ойлау қабілетін дамытты. Қарым-қатынас құралы бола алды, мәдени қалыптың мән-мағынасын, тіпті жекелеген дара тұлғаның психологиялық жай-күйін бере алды.

Шығарманың повесть, әңгіме, роман тәрізді түрлі жанрлық ерекшеліктері олардың көлемімен тығыз байланысты. Кең көлемді шығармалардың көркемдік ерекшеліктері де мәтіндермен салыстырғанда тақырыбы, идеясы, образдар жүйесі мен эстетикалық құрылымы күрделі. Ал қысқа мазмұнды мәтіндерді түсіну, қабылдау роман тәрізді көркем шығармалармен салыстырғанда өзгеше. Көркем мәтінде эмоция басым болса, ғылыми аннотациялық мәтіндерде ол аз, жұмсалы аясы тар. Сондықтан да оқырман түрлі мәтіндерді оқып танысқанда түрлі психологиялық өзгерістерге түседі. Ендеше шығарма тілін жете қабылдауда, бағалауда, психоллингвистикалық негізде зерделеуде оның жанрлық ерекшелігі де әсер етеді. Бұл жөнінде ғалым Л.В. Щерба да көркем мәтіннің көптеген нұсқада жұмсалы мүмкіндігін айтқан [6, 145]. Сондықтан да оның жете бағалау, құрылымның ерекшелігін кеңінен түсінуді шеберліктің биік шыңы деп бағалаған. Алайда Л.В. Щербаның маңызды бақылауы мен көркем мәтін тілін қабылдау әдісі өз кезінде зерттеу аясын таппады. Бірақ ғалым ұсынған зерттеу әдісі мәтінді теория-

лық және психологиялық тұрғыда бағалаудың үздік үлгісі еді.

Көркем мәтінді психоллингвистикалық негізде қарастырудың ерекшелігі ондағы кореляциялық элементтердің көрінісі мен автордың жеке түсінігі өзара тығыз байланыста қаралады. Сөйтіп, көркем мәтіннің тілдік табиғаты автордың жеке таным түсінігіне айналады. Бұл жөнінде Г.О. Винокур көркем мәтіндегі автордың өзіндік тұлғасын қайта қарау мүмкіндігін тілдік талдаулар көмегімен жазушы тілін зерттеу мақсатында оның «ішкі әлемін», «жан-дүниесін» тануға болады. Ғалымның пікірінше, бұл мүмкіндікті мәтін тілін тыңдарман мен оқырман терең түсініп қана қоймайды, оны қабылдауға, сезінуге болады деген тұжырым жасайды. [7;210]

Жалпы мәтіндегі таным-түсінік жүйелі түрде орталық жүйке жүйесіне, миға тікелей бағынышты. Көркем мәтіндерде болатын сезім толғаныстары бүкіл денені билеп, адам кейпін ерекше әсерге бөлейді. Барша дене қызметінің басын бір сәтте біріктіруімен сезім өздігінен организмге пайдалы не зиянды әсер-

дің хабаршы қызметін атқарады. Сезімдік сигнал әсері дененің жауап беру әрекеті айқындалмай жатып та санаға жетуі мүмкін. Сезімнің пайда болуы мен қалыптасуына үлкен ми жарымшарлар қабығы маңызды қызмет атқарады. Жазушы шағармада ақиқат өмірдің кез келген оқиғасын емес, тек оның өз көңіліне жақын келген, жүрегімен сезілген көріністерді ғана бейнелегендіктен оқырманға әсер етеді. Мәтінге эмоционалды-мағыналық реңк береді. Сондықтан да мәтіннің психоллингвистикалық зерттеу нысаны ретінде әр қилы ерекшеліктер байқалады.

1. Аймауытов Ж. Бес томдық шығармалар жинағы. IV Том. Психология. – Алматы, Ғылым. 1998.-448 б.
2. Леонтев А. А. Языкознание и психология. М: Наука, 1997-118 с.
3. Слобин Д., Грин Дж. Психоллингвистика. –М: Прогресс, 1976-350 с.
4. Сорокин Ю. А. Психоллингвистические аспекты изучения текста. – М: Наука, 1985-245с.
5. Белянин В.П. Психоллингвистические аспекты художественного текста. М: Мосунов, 1988.-218 с.
6. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность.-Л: Наука, 1974-428 с.

Копбаева Ж.

Особенности текста как психоллингвистического аспекта

В статье рассматриваются психоллингвистические аспекты изучения текста.

Kopbaeva J.

Features of the text as a psycholinguistic aspect

The article discusses psycholinguistic aspects of studying the text.

А. Ж. Қалымбетова

«Аяжан» медицина колледжінің оқытушысы

ЛЕКСИКА-ГРАММАТИКАЛЫҚ БӨЛІК БОЙЫНША ҚАЛЫПТАСАТЫН БІЛІК-ДАҒДЫЛАР

Лексика-грамматикалық бөліктің ең негізгі мақсаты – тіл үйренушінің осы сала бойынша тұрмыстық, әлеуметтік тақырыптағы тілдік құрылымдарды дұрыс құрастырып, қатысымда қолдана алуын, сөйлеу біліктілігін жетілдіру, лексикалық қорын, грамматикалық білік-дағдыларын қалыптастыру, қазақ тілі грамматикасы туралы білімін дамыту негізінде тілдік күзіреттілікті қалыптасу деңгейін анықтау және бағалау болып табылады.

Тілдік күзіреттілікті қалыптастыру коммуникативті-функционалдық грамматикаға негізделеді.

Функционалды грамматика барлық тілдік бірліктердің функционалдық ерекшеліктерін сабақтастықта қарастырады және практикада белсенді түрде тілді меңгеруге бағытталады.

Әзірлемешіге қойылатын талаптар:

Белгілі бір тапсырманы орындау үшін тіл үйренушінің сол тапсырманы орындай алатындай білімі болуы шарт.